

مجله جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، سال ۲۲، شماره پیاپی ۴۴، شماره ۴، زمستان ۱۳۹۰
وصول: ۱۳۸۹/۱۰/۱۲ پذیرش: ۱۳۹۰/۵/۲۲
صص ۱۱۳-۱۲۶

جایگاه کشت‌های دوم در اقتصاد نواحی روستایی (مطالعه موردی: دهستان دشت‌سر آمل)

علی اکبر عنابستانی: دانشیار جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران*
حسن سیفی: کارشناس ارشد جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

چکیده

در شرایط فعلی، کشاورزی مهم‌ترین فعالیت اقتصادی در اغلب روستاهای ایران بوده و لازم است به عنوان محور برنامه‌های توسعه قرار گیرد. بخش کشاورزی علاوه بر تأمین نیازهای مصرفی جمعیت، ایجاد اشتغال، افزایش درآمد و غیره نقش اساسی در اقتصاد خانوارهای روستایی دارد. در نواحی روستایی که فعالیت غالب آن‌ها کشت محصولات زراعی است، بررسی نقش فعالیت‌های مکمل اقتصادی می‌تواند حائز اهمیت باشد. هدف از این تحقیق بررسی نقش و جایگاه کشت‌های دوم در اقتصاد خانوارهای روستایی در بین شالی‌کاران منطقه دشت‌سر آمل بوده است. روش تحقیق در این مطالعه توصیفی-تحلیلی است که برای گردآوری اطلاعات از روش‌های میدانی (پرسشنامه) کمک گرفته شده و بر اساس آن علاوه بر شوراها و دهیاران ۴۰ روستای مورد مطالعه، از ۳۵۴ خانوار روستایی نمونه پرسشگری به عمل آمده است. نتایج نشان می‌دهد که ظهور کشت‌های دوم در نواحی روستایی مورد مطالعه از سه دهه قبل شروع شده، اما در دهه ۱۳۸۰ روند فزاینده‌ای به خود گرفته است، به نحوی که میزان گرایش روستاییان به کشت‌های دوم در بین ۴/۴۱ درصد پاسخگویان، زیاد و خیلی زیاد است. علاوه بر این سهم کشت‌های دوم در اقتصاد خانوارهای روستایی از نظر حجم درآمد خالص ۵/۳۷ درصد و از نظر حجم درآمدزایی کل برابر ۳/۲۱ درصد برآورد شده است. بنابراین، ضریب درآمدزایی کشت‌های دوم نمونه تا ۱۵/۳ برابر نسبت به کشت غالب برنج می‌رسد. با توجه به یافته‌های پژوهش، راهکارهایی از قبیل ایجاد کارخانه‌ی بسته‌بندی سبزیجات، راه‌اندازی کارخانه‌های سبزی خشک‌کنی، استفاده‌های از بذره‌های اصلاح شده و پر محصول و غیره پیشنهاد شده است.

واژه‌های کلیدی: کشت‌های دوم، برنج، اقتصاد روستایی، شالی‌کاران، درآمدزایی

۱- مقدمه

می‌گیرد، چون اغلب روستاها از دیر باز محل تولید محصولات کشاورزی بوده‌اند، بنابراین درصد بالایی از معیشت روستاییان در رابطه با بهره‌کشی از زمین قرار دارد، بدین جهت به علت وجود وجوه اشتراک اقتصاد روستایی و اقتصاد کشاورزی گاهی این دو واژه به جای یکدیگر به کار برده می‌شوند و حال این که دو

طرح مسأله و بیان اهداف تحقیق-اقتصاد روستایی یک سلسله فعالیت‌های اقتصادی است که در محیط روستا و خارج از روستا انجام می‌شود. بنابراین، هر نوع فعالیتی که در محیط روستا و خارج از آن انجام شده که روستایی از آن متمتع گردد در حیطه اقتصاد روستایی قرار

کشاورزی یا غیر کشاورزی) در حالی که اقتصاد کشاورزی به مشکلات یک کشور یا یک جامعه و حداقل یک واحد کشاورزی به صورت کلی رسیدگی می‌کند (آسایش، ۱۳۷۴؛ ۱۳-۱۲).

اقتصاد روستایی شامل همه فعالیت‌های اقتصاد کشاورزی و غیر کشاورزی در مناطق روستایی است، در شرایط فعلی، کشاورزی مهم‌ترین فعالیت اقتصادی در اغلب روستاهای ایران بوده و لازم است به عنوان محور برنامه‌های توسعه قرار گیرد. محوریت کشاورزی و روستا در برنامه‌های توسعه، بدین معناست که از بخشی نگری محض پرهیز شده و مناطق روستایی به عنوان مکان‌های تولیدی مورد توجه قرار گرفته و به صورت هماهنگ عمل نمایند. بخش کشاورزی علاوه بر تأمین نیازهای مصرفی جمعیت، ایجاد اشتغال، افزایش درآمد و ... نقش اساسی در اقتصاد خانوارهای روستایی دارد (یاسوری، ۱۳۸۶؛ ۷). کشاورزی مهم‌ترین فعالیت در نواحی روستایی است. بنابراین، گذر از کشاورزی سنتی، تعیین قیمت مناسب برای محصولات کشاورزی، تأمین عوامل تولید کشاورزی برای روستاییان، تضمین در مالکیت آن‌ها، توجه به آموزش، تأمین سرمایه و نهاده‌ها در بخش کشاورزی، در افزایش درآمد موثر است. ایجاد فعالیت‌های جنبی و تلفیقی در نواحی روستایی نیز به شدت سبب افزایش درآمد می‌گردد (مطیعی لنگرودی، ۱۳۸۲؛ ۱۶۰).

در زمینه‌ی اقتصاد روستایی و تنوع بخشی به آن مطالعات متعددی در داخل کشور صورت پذیرفته است که از آن جمله می‌توان به موارد

مفهوم کاملاً متمایز هستند. (مهدوی، ۱۳۸۳؛ ۱۵۳-۱۵۴). جمعیت روبه رشد کشور و محدودیت اراضی قابل کشت در استان، دست‌اندرکاران تولید محصولات کشاورزی را به سوی بهره‌وری بیش‌تر در واحد سطح (به منظور رفع نیاز و افزایش درآمد) سوق می‌دهد. اگر چه در حال حاضر با توجه به ثابت بودن سطح اراضی قابل کشت کشور افزایش تولید در واحد سطح راه منطقی به نظر می‌رسد، در شرایط اقلیمی مازندران علاوه بر روش فوق از طریق بالا بردن ضریب کشت (تحت عنوان کشت دوم) می‌توان در تأمین بخش عمده‌ای از مواد غذایی و نیازهای کشور و همچنین افزایش درآمد کشاورزان گام برداشت. توسعه و تعمیم کشت دوم در اراضی شالیزاری کشور از اهمیت خاصی برخوردار است که می‌توان در آینده با برنامه‌ریزی‌های علمی‌تر و الهام گرفتن از تجربه‌های گذشته امیدوار بود، هر سال نسبت به گذشته بیش‌تر ترقی داشته باشد.

بررسی پیشینه‌ی موضوع-مفهوم اقتصاد روستایی به معنای نگرش در آن به عنوان یک بخش مجزا و مستقل نیست، بلکه باید آن را شاخه‌ای از اقتصاد دانست که با اقتصاد کشاورزی وابستگی متقابل دارد. اقتصاد روستایی، در کلیت خود، جزیی از اقتصاد ملی به حساب می‌آید؛ بنابراین هر گونه تغییر در اقتصاد ملی موجب دگرگونی در اقتصاد روستا خواهد شد و برعکس. اقتصاد روستایی باید از اقتصاد کشاورزی متمایز شود، چون اقتصاد روستایی با مسایل فرد فرد روستاییان سروکار دارد (خواه

فرآورده‌های تولید دامی، ایجاد کارخانه بسته بندی آب معدنی، بهره برداری از ظرفیت‌های معدنی ناحیه) و همچنین در بخش گردشگری (ایجاد اردوگاه گردشگری، کمپ‌های استراحتی و ...) ارائه می‌دهد.

نوری و علی‌محمدی (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان تحلیلی بر فعالیت‌های اقتصادی زنان روستای در منطقه برآآن شهرستان اصفهان نشان می‌دهند که انگیزه‌های اقتصادی چون کسب درآمد، کمک به اقتصاد خانواده و داشتن اشتغال، در کنار فرصت‌های فعالیت در وضع موجود و نظر همسر و خانواده، مهم‌ترین شاخص‌های مؤثر بر فعالیت اقتصادی و چگونگی آن برای زنان منطقه روستایی برآآن است. ابراهیمی و همکاران (۱۳۸۸) معتقدند که میزان درآمد شالی‌کاران به علت نوسانات قیمت و هزینه‌های بالای تولید برنج بسیار متغیر و به طور کلی، ناچیز است. بنابراین، توسعه کشت‌های دوم به لحاظ وجود مزیت‌های نسبی فراوان در مزارع شالیزاری می‌تواند کمک شایانی به افزایش درآمد شالی‌کاران نماید. به همین دلیل توسعه ارقام مناسب و ایجاد حمایت‌های فنی، اعتباری و نهادی مناسب می‌تواند تضمین‌کننده پایدار کشت دوم در مزارع شالیزاری و به تبع آن افزایش درآمد شالی‌کاران و پایداری تولید برنج در مناطق شالی‌کاری ایران باشد.

با توجه به اهمیت اقتصاد در جوامع روستایی و تأثیری که این بخش در ماندگاری جمعیت در روستاها دارد، بررسی جایگاه کشت‌های دوم به عنوان یک فعالیت مکمل در کنار زراعت اصلی

زیر اشاره کرد: جوان و سقایی (۱۳۸۲) در پژوهشی با عنوان رهیافتی برای تنوع اقتصاد روستایی نشان می‌دهند که رهیافت تلفیق کشاورزی و گردشگری در ابعاد گردشگری کشاورزی و مزرعه‌ای، به عنوان گونه‌هایی از گردشگری روستایی، و نیز آثار و هدف‌های آن در پویایی و تنوع اقتصاد روستایی و به خصوص در خانوارهای کشاورز مورد مطالعه قرار گرفته است. عنابستانی (۱۳۸۲) در پژوهشی با عنوان پایدارسازی اقتصاد روستایی از طریق یکپارچه نمودن توان‌های تولیدی بخش کشاورزی معتقد است که با نتایج به دست آمده از طریق راهبردهای اجرایی در جهت پایداری اقتصادی روستایی می‌توان نتیجه گرفت که با توجه به توان بالقوه بخش کشاورزی در منطقه، استراتژی پایدار سازی اقتصاد روستایی از طریق اصلاح در نظام بهره‌برداری، الگوی کشت، شیوه‌های آبیاری، مدیریت واحدهای زراعی، بهره‌گیری بهینه از سرمایه‌گذاری‌ها امری دور از دسترس نیست. آمار و همکاران (۱۳۸۳) در تحقیقی با عنوان کارکرد اقتصادی نواحی روستایی پس از جمع‌آوری اطلاعات و بررسی وضع موجود که در بخش خورگام شهرستان رودبار انجام گرفته است راهکارهایی در زمینه تنوع سازی درآمد و معیشت در زمینه بخش کشاورزی (نوآوری‌هایی چون استفاده از بذره‌های اصلاح شده گندم و جو، رعایت تناوب زراعی، حذف آیش و جایگزین کردن محصولات تجاری به جای محصولات سستی، پرورش ماهی) و همچنین در بخش صنعت و معدن (ایجاد صنایع غذایی یا

یعنی برنج می‌تواند راهکاری مناسب برای افزایش سطح درآمد شالی‌کاران، افزایش فرصت‌های اشتغال و رونق جوامع روستایی در سطح منطقه مورد مطالعه یعنی دهستان دشت‌سر شهرستان آمل باشد.

محدوده و قلمرو پژوهش-موقعیت جغرافیایی در نظر کارشناس جغرافیای روستایی گویای بسیاری از ویژگی‌های روستا از جمله حجم جمعیت، نوع فعالیت‌ها، امکان دسترسی به منابع و توان‌های بالقوه برای رشد و توسعه است. بر این اساس، یک موقعیت دشتی در مقایسه با موقعیت کوهستانی از ابعاد مختلف تفاوت‌های چشمگیری دارد. (سعیدی، ۱۳۷۹: ۴۰). منطقه مورد مطالعه یعنی دهستان دشت‌سر یکی از دهستان‌های بخش دابودشت از توابع شهرستان آمل در استان مازندران دارای ۴۰ آبادی دارای سکنه با ۹۲۶۳ خانوار و ۳۵۷۹۵ نفر جمعیت بوده و کشت برنج به عنوان مهم‌ترین فعالیت اقتصادی منطقه محسوب می‌گردد. این دهستان از سمت شمال به وسیله‌ی دهستان‌های دابوی جنوبی و هراز پی جنوبی، از جنوب به دهستان چلاو، از سمت غرب به دهستان‌های بالاخیابان لیتکوه و پایین خیابان لیتکوه، و از سمت شرق به شهرستان بابل محدود می‌گردد. مساحت آن ۳۳۶/۵ کیلومتر مربع و معادل ۱۰/۵ درصد از کل وسعت و جمعیت شهرستان آمل را در بر می‌گیرد. (استاندارداری مازندران، ۱۳۸۸).

روش‌شناسی تحقیق - روش تحقیق در این مطالعه توصیفی - تحلیلی است، بخشی از داده‌های تحقیق از طریق مطالعات میدانی و با

ابزار پرسشنامه و مصاحبه و بخشی دیگر از داده‌های مورد نیاز مانند چارچوب نظری - مفهومی پژوهش، اسناد و مدارک و سرشماری‌ها از طریق روش کتابخانه‌ای بدست آمده است. در سطح منطقه‌ی مورد مطالعه همه آبادی‌های دارای سکنه ۱۰ خانوار و بالاتر با تعداد ۴۰ روستا و جمعیت ۳۵/۸ هزار نفر به صورت تمام شماری انتخاب شده‌اند. از جامعه آماری شامل بهره‌برداران کشاورزی با استفاده از رابطه کوچران، حجم نمونه‌ای برابر با ۳۵۴ خانوار انتخاب و با مراجعه به روستاها، پرسشنامه‌ی خانوارهای روستایی تکمیل و اطلاعات مورد نظر بدست آمد. پس از جمع‌آوری اطلاعات و پردازش آن‌ها در محیط‌های نرم‌افزاری SPSS, ArcGIS و ... به تحلیل داده‌ها و تبیین موضوع مورد مطالعه پرداخته شد.

سؤال آغازین تحقیق این است که آیا با توجه به پراکندگی سکونتگاه‌های روستایی در سطح منطقه و دخالت عوامل گوناگون ضریب تأثیرپذیری اقتصاد روستایی از کشت‌های دوم با وجود کشت غالب برنج چقدر است؟ بنابراین، تحقیق حاضر به دنبال یافتن جوابی برای سؤال فوق و یافتن دلایل گسترش کشت‌های دوم و میزان استقبال اهالی از آن در سطح منطقه است. در نتیجه فرضیه تحقیق حاضر را می‌توان به این شکل تدوین نمود، به نظر می‌رسد به دلیل کاهش قیمت برنج و برای رهایی از اقتصاد تک محصولی، کشاورزان منطقه در سالیان اخیر به کشت‌های دوم روی آورده و جایگاه قابل

شامل شده و بیشتر در مناطق شمالی دهستان که فاقد عارضه توپوگرافیکی، هموار و نزدیک شهر آمل است، استقرار پیدا کرده‌اند.

جدول ۱- پراکندگی جمعیت در آبادی‌های دهستان دشت‌سر در سال ۱۳۸۵

طبقات خانواری	تعداد آبادی	درصد	جمعیت	درصد
کمتر از ۲۰	۱	۲/۵	۱۸	۰/۱
بین ۲۰ تا ۴۹	۶	۱۵	۷۱۳	۲
بین ۵۰ تا ۹۹	۶	۱۵	۱۷۵۴	۴/۹
بین ۱۰۰ تا ۲۴۹	۱۵	۳۷/۵	۹۷۹۱	۲۷/۴
بین ۲۵۰ تا ۴۹۹	۸	۲۰	۱۰۵۶۹	۲۹/۵
بین ۵۰۰ تا ۹۹۹	۳	۷/۵	۸۸۸۵	۲۴/۸
بیش از ۱۰۰۰	۱	۲/۵	۴۰۶۵	۱۱/۴
جمع	۴۰	۱۰۰	۳۵۷۹۵	۱۰۰

مأخذ: مرکز آمار ایران، ۱۳۸۵

کشت برنج و میزان رضایت‌مندی از آن در سطح منطقه زراعت برنج در ایران از سالیان خیلی دور معمول بوده و تاریخ کشاورزی نشان دهنده آنست که در زمان هخامنشیان در ایران زراعت می‌شده و در دوره اشکانیان نیز در گیلان و مازندران و خراسان زراعت آن معمول بوده و در دوران ساسانیان نیز در قسمتی از ایران مانند کاشمر و تاشکند برنج‌زارهای وسیعی وجود داشته است (خدابنده، ۱۳۷۹، ۲۹۱). سطح زیر کشت محصول برنج در سطح دهستان برابر با ۱۳۰۰۰ هکتار است و همچنین ۳۰۰۰ هکتار نیز

توجهی در اقتصاد خانوار روستایی با به خود اختصاص داده‌اند.

توزیع فضایی جمعیت در سطح روستاهای منطقه انتخاب محل هر یک از سکونتگاه‌های روستایی علاوه بر عوامل طبیعی، بر پایه‌ی عوامل و انگیزه‌های متنوعی از قبیل سازگاری و انطباق مطلوب با محیط‌های طبیعی و امکان‌پذیر ساختن شیوه‌ی خاص اقتصادی از طریق بهره‌برداری از این‌گونه محیط‌ها، برخورداری از امکانات ارتباطی، انگیزه‌های سیاسی و نظامی و انگیزه‌های فرهنگی و مذهبی صورت می‌پذیرد (استعلاجی، ۱۳۸۴؛ ۱۲۱). میزان و حجم جمعیت در یک سکونتگاه انسانی از عوامل مؤثر در پایداری روستاها به شمار می‌رود. زیرا در صورت وجود حجم جمعیت قابل توجه در یک روستا، امکان پیدایش فعالیت‌های اقتصادی متنوع، جذب امکانات خدماتی و رفاهی و... فراهم می‌گردد.

در بررسی آماری که در سال ۱۳۸۵ در سطح جامعه‌ی روستایی منطقه انجام پذیرفته، مشاهده می‌کنیم که از کل ۴۰ روستا، ۱۵ روستا با جمعیت ۹۷۹۱ نفر در گروه جمعیتی ۱۰۰ تا ۲۴۹ خانوار قرار گرفته‌اند. به عبارت دیگر ۳۷/۵ درصد روستاها، ۲۷/۴ درصد جمعیت روستایی را در خود جای داده‌اند، علاوه بر این، ۸ روستا با جمعیت ۱۰۵۶۹ نفر در گروه جمعیتی ۲۵۰ تا ۴۹۹ خانوار واقع شده‌اند؛ بنابراین می‌توان گفت تعداد روستاهای با حجم زیاد جمعیت (بالای ۲۰۰ خانوار) با رقم ۱۲ روستا (۳۰ درصد) حدود دو سوم کل جمعیت روستایی منطقه را

مربوط به رتون (دنوج^۱) است که ساکنان روستا بعد از برداشت اول برنج در فصل تابستان، اقدام به برداشت دوم آن در فصل پاییز می‌پردازند (مرکز خدمات کشاورزی نظام آباد، ۱۳۸۸). در بررسی سرانه‌ی اراضی زیر کشت برنج برای هر نفر بهره‌بردار کشاورزی یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که سرانه‌ی اراضی زیر کشت برای حدود نیمی از آن‌ها یک تا دو هکتار خواهد بود.

جدول ۲- سرانه اراضی زیر کشت برنج برای بهره‌برداران کشاورزی منطقه

سطح زیر کشت (هکتار)	فراوانی	درصد
۰/۱-۰/۴۹	۲۰	۵/۶
۰/۵-۰/۹۹	۷۹	۲۲/۳
۱-۱/۴۹	۹۵	۲۶/۸
۱/۵-۱/۹۹	۸۵	۲۴/۱
۲-۲/۴۹	۳۵	۹/۹
۲/۵-۲/۹۹	۱۵	۴/۲
۳-۵	۲۵	۷/۱
جمع کل.	۳۵۴	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۸

جدول ۳- میزان علاقه برنج‌کاران به فعالیت‌های دیگر اقتصادی

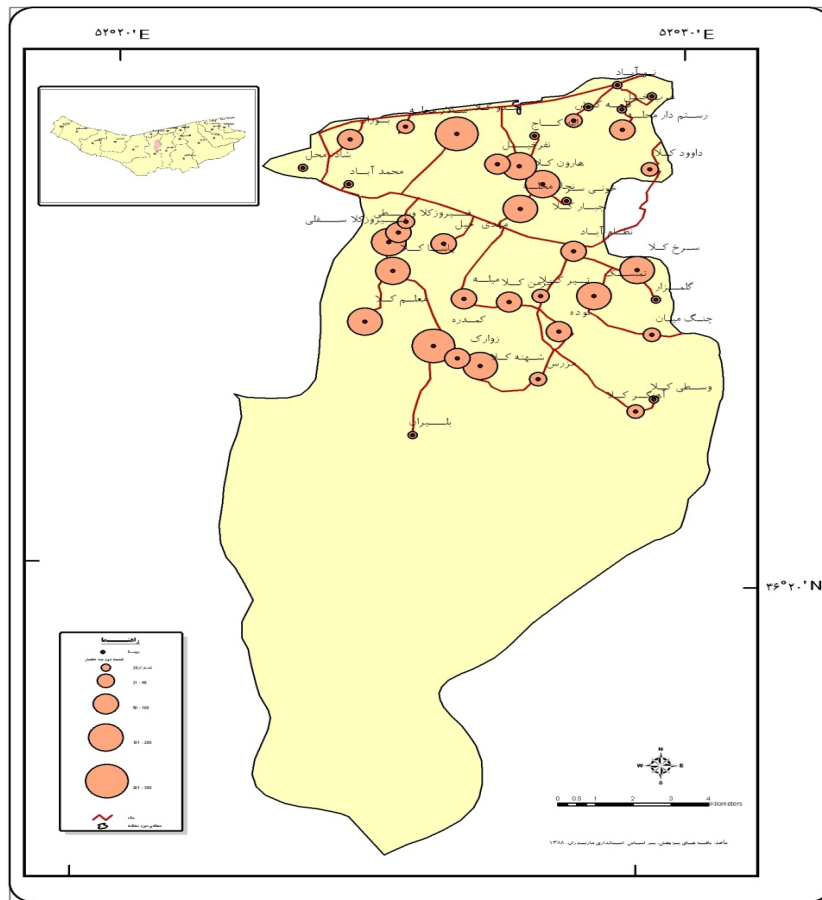
علاقه شغلی برنج‌کاران	فراوانی	درصد
باغداری	۷۳	۲۰/۶
دامداری	۵۵	۱۵/۵
خدمات و مشاغل آزاد	۱۳۳	۳۷/۵
سبزی کاری	۸۶	۲۴/۳
پرورش ماهی، صنوبر کاری	۷	۱/۹
جمع کل.	۳۵۴	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۸

یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که ۲۲/۲ درصد کشاورزان منطقه از کشت محصول برنج راضی بوده، ۱۲/۱ درصد از کشت برنج تا حدودی راضی، ۶۲/۲ درصد از کشاورزان از کشت برنج ناراضی و ۳/۳ درصد از پاسخگویان هیچ گونه جوابی به این موضوع ندادند. از میان کشاورزانی که از کشت برنج راضی نبوده‌اند،

ایکی از راه‌های افزایش تولید و درآمد در زراعت برنج برداشت مجدد برنج به عنوان رتون (دنوج) است که کیفیتی بسیار مطلوب دارد. این نوع برداشت محصول عمدتاً در ارقام محلی زودرس و در اراضی آبگیر که طی فصل زمستان امکان کشت دوم خشکه زاری وجود ندارد، توصیه می‌شود.

شکل ۱- توزیع فضایی کشت‌های دوم (سبزیجات) در روستاهای مورد مطالعه در سال ۱۳۸۸

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۸

روز بروز افزایش یافته است و در سال‌های اخیر نیز به حداکثر رسیده است.

جدول ۴- روند شکل‌گیری و گسترش کشت‌های دوم در سطح منطقه

درصد	فراوانی	زمان شکل‌گیری
۳/۶	۱۳	۳-۲ سال قبل
۱۱	۳۹	۴-۳ سال قبل
۷/۱	۲۵	۵-۴ سال قبل
۳۲/۷	۱۱۶	۶-۵ سال قبل
۲۳/۷	۸۴	۸-۷ سال قبل
۱۲/۷	۴۵	۱۰-۱۵ سال قبل
۹/۲	۳۲	۲۰-۲۵ سال قبل
۱۰۰	۳۵۴	جمع کل

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۸

روند گسترش کشت‌های دوم در سطح منطقه — کشت‌های دوم به عنوان یک فعالیت مکمل اقتصادی در کنار کشت غالب منطقه یعنی برنج از گذشته تاکنون رواج داشته است اما در سال‌های اخیر به دلایل متعددی این فعالیت‌ها گسترش یافته است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که کشت‌های دوم از سال‌های قبل از انقلاب در سطح منطقه وجود داشته که اغلب آن‌ها به صورت خود مصرفی بوده و میزان کمی به قصد فروش انجام می‌شده است در حالی که بعد از انقلاب اسلامی میزان کشت این گونه محصولات

علاوه بر این کشاورزان منطقه در پاسخ‌گویی به این سؤال که تا چه حد از گسترش کشت‌های دوم در سطح روستاهای خود راضی هستند؟ ۳۵/۳ درصد در حد زیاد و ۳۱/۳ درصد در حد متوسط از گسترش این نوع فعالیت‌های زراعی ابراز رضایت نموده‌اند که نشان دهنده سطح توجه بالای کشاورزان به افزایش درآمد و بالا بردن توان اقتصادی آن‌ها است.

در یک جمع‌بندی دلائلی که کشاورزان برای عدم استقبال از کشت‌های دوم در سطح منطقه ارائه شده است می‌توان به مواردی هم‌چون باتلاقی و آبگیر بودن زمین‌های کشاورزی (۶۰ درصد)، کم بودن زمین (۱ درصد)، شرایط آب و هوایی از قبیل سرمازدگی (۵ درصد)، وجود واسطه‌ها و دلالات (۳۴ درصد) اشاره نمود. به اعتقاد کشاورزان، در درجه اول وجود دلالات و واسطه‌هایی که در این زمینه فعالیت دارند مانع از کسب سود و درآمد کافی می‌شود و در درجه‌ی دوم افزایش هزینه‌های مربوط به کشت‌های دوم است به عنوان مثال نرخ کرایه‌های وسایل حمل و نقل بعد از سهمیه بندی بنزین (۱۳۸۶) به طور ناگهانی افزایش یافته است بدون اینکه در نرخ قیمت سبزیجات تغییری مشاهده گرد. به طوری که در همان سال (۱۳۸۶) اکثر کشاورزان منطقه ضرر مالی داشته‌اند.

از آن جایی که مهم‌ترین اولویت عدم استقبال از کشت‌های دوم از سوی کشاورزان منطقه وجود دلالات و واسطه‌ها اعلام شده، لازم است که در این‌جا نحوه‌ی فروش محصولات توسط واسطه‌ها که عمدتاً میدان‌داران میدان میوه و تره‌بار تهران هستند، را از دید کشاورزان در ذیل

از سوی دیگر از برنج‌کاران در سطح منطقه سؤال شده که آیا کشت‌های دوم در روستاهای آن‌ها رواج دارد یا خیر؟ که در جواب ۱۲/۵ درصد از کشاورزان منطقه اعلام کرده‌اند که در منطقه کشت‌های دوم رایج نیست، ۶ درصد اعلام کرده‌اند که در منطقه کشت‌های دوم به میزان خیلی کم وجود دارد، ۸۱/۵ درصد اظهار کرده‌اند که در منطقه کشت‌های دوم رایج است که بعضی از کشت‌ها به صورت خود مصرفی و بعضی دیگر به قصد فروش و سود کشت می‌شود.

دلایل گرایش کشاورزان به کشت‌های دوم در سطح منطقه - در بررسی میدانی که در خصوص رواج کشت‌های دوم در سطح منطقه‌ی مورد انجام پذیرفت، نتایج نشان می‌دهد که کمبود درآمد حاصل از کشت برنج و تأمین نشدن مخارج زندگی به میزان ۵۰ درصد، کسب درآمد بیشتر با ۳۰ درصد و بیکاری و ایجاد اشتغال با ۲۰ درصد از علل اصلی گرایش کشاورزان به سمت کشت‌های دوم بوده است.

جدول ۵- میزان استقبال کشاورزان از کشت‌های دوم در

سطح منطقه

سطح رضایت‌مندی	فراوانی	درصد
اصلاً	۱۶	۴/۵
خیلی کم	۴۳	۱۰/۷
کم	۳۸	۱۲/۱
متوسط	۱۱۱	۳۱/۳
زیاد	۱۲۵	۳۵/۳
خیلی زیاد	۲۱	۶/۱
جمع کل	۳۵۴	۱۰۰

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۸

توجه به آمارهای موجود بیشترین مهاجرت از نواحی روستایی به دلیل اختلاف سطح درآمد بین شهر و روستا است، به نحوی که مهاجران بخش کشاورزی که دارای درآمد پایین‌تری هستند، به طرف مناطق با درآمد بالاتر (شهرها) سرازیر می‌شوند (هاشمی داران و همکاران، ۱۳۷۸، ۱۱). بر این اساس سطح درآمد ماهانه و سالانه کشاورزان در سطح منطقه‌ی مورد مطالعه بررسی و نتایج آن نشان داد که ۹/۸ درصد بهره‌برداران دارای درآمد کمتر از ۱۰۰ هزار تومان در ماه، ۲۸/۵ درصد بهره‌برداران دارای درآمدی بین ۱۰۰ تا ۲۰۰ هزار تومان در ماه، ۴۸ درصد دارای درآمدی بین ۲۰۰ تا ۳۰۰ هزار تومان در ماه، ۱۱/۲ درصد دارای درآمدی بین ۳۰۰ تا ۵۰۰ هزار تومان در ماه و ۲/۵ درصد بهره‌برداران دارای درآمدی بیش از ۵۰۰ هزار تومان در ماه بوده‌اند؛ بنابراین، درآمد سالیانه‌ی هر خانوار کشاورز در منطقه رقمی حدود ۴/۵ میلیون تومان را نشان می‌دهد.

جدول ۶- میزان درآمد ماهیانه کشاورزان در سطح

منطقه

درصد	فراوانی	میزان درآمد (میلیون ریال)
۹/۸	۳۵	کمتر از یک
۲۸/۵	۱۰۱	بین یک تا دو
۴۸	۱۷۰	بین دو تا سه
۱۱/۲	۴۰	بین ۳ تا ۵
۲/۵	۸	بیش از ۵
۱۰۰	۳۵۴	جمع کل

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۸

با توجه به هزینه‌های یک خانوار روستایی در سال ۱۳۸۷ که رقمی در حدود ۶/۶ میلیون تومان

بیان کنیم: به دلیل این که اکثر تولیدکنندگان محصولات خود را به بازار تهران منتقل می‌کنند، در چگونگی فروش آن‌ها دخالتی نداشته و این کار توسط میدان‌داری که هر کشاورز به منظور فروش تولیدات خود با آن به توافق رسیده، انجام می‌گیرد. طبق اظهارات کشاورزان منطقه، از قول میدان‌داران ۱۰ درصد از درآمد حاصل از فروش به واسطه و میدان‌دار بقیه به تولیدکننده تعلق می‌گیرد. البته با زهم طبق اظهارات همین کشاورزان درصدهای اعلام شده بنا به دلایلی هر از چند گاهی بدون اطلاع تولیدکننده، به میزان زیادی تغییر می‌یابد، چرا که به دلیل عدم نظارت کشاورز بر چگونگی فروش، قیمت واقعی به کشاورز گفته نمی‌شود و گاهی بعد از تقسیم درآمد است که کشاورز متوجه قیمت واقعی فروش می‌شود. حتی در برخی موارد، با وجود آگاهی کشاورز از قیمت کلی فروش، واسطه با دلایلی مبنی بر فاسد بودن، بالا بودن ضایعات در هنگام رسیدن محصول به بازار، نبود مشتری، افت قیمت و دلایلی از این قبیل بدون آگاهی کشاورز درصدی بالاتر از میزان توافق شده را به خود اختصاص می‌دهد و حتی در مورد محصولات سبزی که فاسد شده بدون اینکه هیچ مبلغی را برای کشاورز در نظر بگیرند آن‌ها را با مبلغی معین به دامداری‌ها می‌فروشند.

۲- بحث اصلی

بررسی درآمد اقتصادی خانوارهای روستایی - کاهش میزان فعالیت در بخش کشاورزی دلایل زیادی دارد، ولی ارتباط بازار کار و مهاجرت از مناطق روستایی دارای اهمیت ویژه‌ای است. با

دوم در سطح منطقه

درصد	فراوانی	میزان درآمد (میلیون ریال)
۴۳	۱۵۲	کمتر از یک
۲۸/۵	۱۰۱	بین یک تا دو
۲۱/۴	۷۶	بین دو تا سه
۷/۱	۲۵	بین ۳ تا ۵
۱۰۰	۳۵۴	جمع کل

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۸

از سوی دیگر در بررسی مقایسه‌ای که در مورد حجم درآمدزایی حاصل از کشت‌های دوم (محصولات نمونه) نسبت به کشت غالب در سطح منطقه (برنج) صورت پذیرفت، یافته‌های پژوهش مؤید این مطلب است که در بین چهار محصول رایج در منطقه (کلزا، کاهو، باقلا و جعفری)، اراضی زیر کشت کاهو با ضریب درآمدزایی ۳/۱۵ نسبت به برنج از سودآوری بالاتری برخوردار می‌باشند و از سوی دیگر اراضی زیر کشت باقلا با ضریب درآمدزایی ۰/۳۲ نسبت به برنج از سودآوری پایین‌تری برخوردار است؛ بنابراین با مشاهده‌ی ضریب درآمدزایی کشت‌های دوم در مقایسه با برنج می‌توان انتظار داشت که در آینده سطح زیر کشت این محصولات گسترش بیشتری پیدا خواهد کرد.

برای هر خانوار ساکن در استان مازندران را نشان می‌دهد (مرکز آمار ایران، ۱۳۸۸)، میزان درآمد فعلی تنها جواگوی بیش از نیمی از هزینه‌های سالانه‌ی یک خانوار روستایی خواهد بود، بنابراین، بهره‌برداران کشاورزی در سطح منطقه به دنبال راهکارهای افزایش درآمد خود می‌باشند که روی آوردن به کشت‌های دوم یکی از این منابع درآمدی خواهد بود.

برآورد درآمد حاصل از کشت‌های دوم در سطح منطقه با توجه به این که تقریباً حدود یک سوم از بهره‌برداران کشاورزی در سطح منطقه مورد مطالعه دارای کشت دوم در اراضی کشاورزی خود هستند، میزان درآمد حاصل از کشت‌های دوم به صورت ماهیانه محاسبه شده است. بر این اساس سطح درآمد ماهانه و سالانه کشاورزان در سطح منطقه‌ی مورد مطالعه بررسی و نتایج آن نشان داد که ۴۳ درصد بهره‌برداران دارای درآمد کمتر از ۱۰۰ هزار تومان در ماه، ۲۸/۵ درصد بهره‌برداران دارای درآمدی بین ۱۰۰ تا ۲۰۰ هزار تومان در ماه، ۲۱/۴ درصد دارای درآمدی بین ۲۰۰ تا ۳۰۰ هزار تومان در ماه و ۷/۱ درصد بهره‌برداران دارای درآمدی بین ۳۰۰-۵۰۰ هزار تومان در ماه بوده‌اند.

جدول ۷- میزان درآمد ماهیانه کشاورزان از کشت‌های

جدول ۸- ضریب درآمدزایی کشت‌های دوم نمونه در مقایسه با برنج در واحد سطح (هکتار) - (ارقام به ریال)

نام محصول	راندمان تولید در هکتار (تن)	قیمت فروش	درآمد ناخالص	هزینه	درآمدخالص	ضریب درآمدزایی
کلزا	۲/۸	۶۰۰۰	۱۶۸۰۰۰۰	۴۰۰۰۰۰	۱۲۸۰۰۰۰	۱/۲۶
کاهو	۳۰	۱۵۰۰	۴۵۰۰۰۰۰	۱۳۰۵۰۰۰	۳۱۹۵۰۰۰	۳/۱۵
باقلا	۵	۱۵۰۰	۷۵۰۰۰۰	۴۲۵۰۰۰	۳۲۵۰۰۰	۰/۳۲
جعفری	۲۰	۱۵۰۰	۳۰۰۰۰۰۰	۱۰۳۵۰۰۰	۱۹۶۵۰۰۰	۱/۹۴
برنج	۱/۹۷	۱۵۰۰۰	۲۹۵۰۰۰۰	۱۹۴۱۰۰۰	۱۰۱۴۰۰۰	۱

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۸

تعیین جایگاه کشت‌های دوم در اقتصاد خانوارهای روستایی-در نهایت، با بررسی حجم درآمدزایی کشت‌های دوم در کنار سایر فعالیت‌های اقتصادی در سطح روستاهای مورد مطالعه می‌توان به این نتیجه دست یافت که جایگاه فعلی کشت‌های دوم در سطح اقتصاد خانوارهای روستایی چیست؟ و در آینده چه وضعیتی را دارا خواهد بود. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از کل حجم نمونه‌ی آماری، ۱۰۰ درصد بهره‌برداران دارای کشاورزی برنج،

۲۷ درصد دارای کشت‌های دوم و ۳۷ درصد دارای فعالیت‌های اقتصادی دیگری هستند. در بررسی حجم درآمدزایی فعالیت‌های اقتصادی در سطح منطقه‌ی مورد مطالعه، نتایج نشان دهنده این مطلب است که ۴۷/۵ درصد درآمد متعلق به کشت برنج، ۲۱/۳ درصد به کشت‌های دوم و ۳۱/۲ درصد به سایر فعالیت‌های اقتصادی مانند دامداری، باغداری، خرده‌فروشی و غیره تعلق دارد.

جدول ۹- میزان درآمد و درصد انواع فعالیت‌ها در اقتصاد خانوار روستایی - (ارقام به ریال)

شرح	کشت برنج	کشت‌های دوم	سایر فعالیت‌های اقتصادی (دامداری، باغداری، مغازه‌داری و ...)	جمع کل	
				تعداد	درصد
خانوارهای نمونه	۳۵۴	۹۶	۱۳۱	۳۵۴	۱۰۰
درآمد خالص	۱۰۱۴۰۰۰۰	۱۶۹۱۰۰۰۰	۱۸۰۰۰۰۰۰	۴۵۰۵۰۰۰۰	۱۰۰
حجم درآمدزایی	۲۲/۵	۳۷/۵	۴۰	۷۵۵۴۲۴۰۰۰	۱۰۰
	۴۷/۵	۲۱/۳	۳۱/۲		

مأخذ: یافته‌های پژوهش، ۱۳۸۸

در نهایت، یافته‌های جدول فوق نشان می‌دهد که از نظر حجم درآمد خالص هر خانوار روستایی ساکن در منطقه، ۲۲/۵ درصد از کشت برنج، ۳۷/۵ درصد از کشت‌های دوم و ۴۰ درصد از سایر فعالیت‌های اقتصادی حاصل می‌گردد؛ بنابراین با توجه به یافته‌های پژوهش، کشت‌های دوم در اقتصاد خانوارهای روستایی سهمی در حدود دو پنجم از نظر درآمد خالص و یک پنجم از نظر حجم درآمدزایی به خود اختصاص می‌دهند، بنابراین، نتایج تحقیق نشان می‌دهد که هزینه‌ی تولید کشت‌هایی مانند برنج

در مقایسه با کشت‌های دوم (سبزیجات و غیره) بیشتر بوده است.

۳- نتیجه‌گیری

شرایط آب و هوایی مازندران عملاً امکان کشت و پرورش بسیاری از سبزیجات خصوصاً در فصول پاییز و زمستان را فراهم می‌سازد. با توجه به ارزش غذایی سبزیجات و به منظور استفاده‌ی بهینه از زمین‌های شالیزاری، انجام کشت دوم بعد از برداشت برنج با رعایت مسایل به‌زراعی از جایگاه مناسبی برخوردار است. هم‌چنین سبزی‌کاری به عنوان کشت دوم بعد از

اضطراری نیاز به آبیاری ندارد و چون کشور به طور کلی، سرزمین نیمه خشک است این ویژگی بسیار با اهمیت تلقی می‌شود. از سوی دیگر کشت و کار در زمان بی‌کاری انجام می‌شود و زمانی است که هزینه‌های کارگری بسیار ارزان‌تر تمام می‌شود.

علاوه بر این موانع و مشکلاتی در راه گسترش کشت‌های دوم در سطح منطقه از قبیل نبود تناسب منطقی قیمت انواع محصولات کشت دوم، عدم وجود بازار مطمئن برای جذب محصولات تولید شده، عدم تخصیص اعتبارات مورد نیاز و تأمین نهاده‌ها، نبود صنایع تبدیلی - بسته بندی و جنبی، انجام ندادن عملیات زیربنایی در سطح گسترده، عدم برنامه‌ریزی‌های مناسب در خصوص تهیه و تأمین بذره‌های مناسب، ضعف بنیه مالی کشاورزان، پراکنده و کوچک بودن زمین‌ها، آبیگر بودن بخش زیادی از شالیزارها، کمبود ماشین‌آلات کشاورزی مناسب برای اجرای کشت دوم، کم‌رنگ بودن تحقیقات در خصوص معرفی ارقام مناسب محصولات کشت دوم، محصور نبودن اراضی شالیزاری، بیمه نبودن بیش‌تر محصولات زراعی کشت دوم، نابسامانی قیمت برنج در مرحله‌ی اول تولید که از میزان علاقه‌مندی کشاورزان در مرحله‌ی دوم کاسته می‌شود و مشاع بودن مزارع شالیزاری و عدم هماهنگی زارعان جهت انجام کشت دوم سبب می‌شود بسیاری از مزرعه‌ها بعد از برداشت برنج بدون استفاده بماند.

برداشت برنج برای افزایش درآمد خانواده کشاورزان دارای اهمیت بوده و به دلیل سطحی بودن ریشه‌های این محصول که مانع تخریب لایه غیر قابل نفوذ خاک مزرعه‌ی برنج به هنگام عملیات تهیه زمین می‌شود، قابل توجه است. یکی از عواملی که می‌تواند کیفیت سبزیجات را تحت تأثیر قرار دهد، رعایت نکات به‌زراعی است. توسعه محصولات مناسب کشت‌های دوم نقش قابل توجهی در افزایش درآمد کشاورزان و تأمین نیازهای جامعه نظیر سبزیجات و روغن خوراکی داشته است. در صورت رفع معضلات فنی نظیر زه‌کشی شالیزارها و تبیین سیاست‌های حمایتی و بازار یابی مناسب محصولات کشت دوم امکان توسعه سطح زیر کشت در منطقه وجود خواهد داشت که در این صورت درآمد اضافی نصیب کشاورزان خواهد شد. به نحوی که سهم ۳۷/۵ درصدی کشت‌های دوم در درآمد خالص سالیانه‌ی یک خانوار روستایی گویای این مطلب خواهد بود.

در نهایت، می‌توان مزایای کشت‌های دوم در سطح منطقه را در پایداری تولید، استفاده مؤثر از آب و خاک، اشتغال‌زایی، تأثیر آن در کنترل آفات، بیماری‌ها و علف‌های هرز، افزایش کیفیت فیزیکی و شیمیایی خاک، کاهش فرسایش خاک در اثر بارندگی‌های پی در پی، کاهش مصرف سموم و کودهای شیمیایی و آلودگی محیط زیست، افزایش تولید و تأمین بخشی از نیاز غذایی جامعه، افزایش توان مالی کشاورزان و افزایش میزان بهره‌وری دانست. محصولات کشاورزی به صورت کشت دوم به جز در مواقع

استعلاجی. علیرضا، و قدیری معصوم. مجتبی، (۱۳۸۴)؛ «بررسی عوامل جغرافیایی در نظام استقرار سکونتگاه‌ها با تأکید بر تکنیک‌های کمی (پژوهش موردی: ناحیه ویلکیج از توابع شهرستان نمین)»، مجله‌ی پژوهش‌های جغرافیایی، شماره‌ی ۵۳، صص ۱۳۶-۱۲۱.

آسایش، حسین، (۱۳۷۴)، «اقتصاد روستایی»، انتشارات دانشگاه پیام نور.

آمار، تیمور، مشیری، سیدرحیم و مهدوی، مسعود، (۱۳۸۳)؛ «ضرورت تحول در کارکرد اقتصادی نواحی روستایی»، مجله‌ی پژوهش‌های جغرافیایی، شماره ۵۰.

جوان. جعفر و سقایی، مهدی، (۱۳۸۲)؛ «رهیافتی برای تنوع اقتصاد روستایی (تلفیق کشاورزی و گردشگری)»، مجموعه مقالات موسسه پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی.

خدابنده، ناصر، (۱۳۷۹)؛ «غلات»، چاپ ششم، انتشارات دانشگاه تهران.

سعیدی، عباس، (۱۳۷۹)، «مبانی جغرافیای روستایی»، انتشارات سمت.

سیفی، حسن، (۱۳۸۸)، «بررسی راهکارهای تنوع بخشی اقتصاد کشاورزی - نمونه موردی دهستان دشت سر شهرستان آمل»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد.

عنابستانی، علی‌اکبر، (۱۳۸۲)؛ پایدارسازی اقتصاد روستایی از طریق یکپارچه نمودن توان‌های تولیدی کشاورزی (مطالعه‌ی موردی: منطقه‌ی رخ-کدکن شهرستان تربت‌حیدریه)، رساله‌ی دکتری، دانشگاه فردوسی مشهد.

برای خروج از مشکلات و موانع موجود در سطح منطقه برای کشت‌های دوم، راهکارهای زیر تا حدودی می‌تواند مناسب باشد:

- ایجاد کارخانه بسته بندی سبزیجات با توجه به ۳۱۱۰ هکتار اراضی موجود؛

- ایجاد یک یا چند کارخانه سبزی خشک‌کنی در سطح منطقه که باعث افزایش سطح زیر کشت سبزی می‌شود.

- معرفی محصولات مناسب کشت دوم در اراضی شالیزاری؛ یکی از راهکارهای حفظ پایداری تولید برنج درآمد کشاورزان، معرفی محصولات کشت‌های دوم متناسب با اراضی شالیزاری است.

- استفاده از بذرهای اصلاح شده و پر محصول؛ معرفی ارقام جدید محصولات که با داشتن عملکرد و راندمان تولید بالا نسبت به ارقام محلی افزایش درآمد اقتصادی خانوار روستایی را به همراه دارد.

- حمایت و نظارت بیشتر دولت از بخش کشاورزی.

منابع

ابراهیمی، محمدصادق، پرستار، علی و جعفری، حسین، (۱۳۸۸)؛ «توسعه‌ی کشت دوم در مزارع شالیزاری، راهبردی مناسب برای افزایش درآمد شالی‌کاران»، مجله‌ی برزگر، شماره‌ی ۱۰۲۹، صص ۷۷-۷۴.

استانداری مازندران (۱۳۸۸)؛ «آخرین وضعیت تقسیمات کشوری شهرستان آمل».

نوری، سیدهدایت‌الله و علی محمدی، نرگس، (۱۳۸۸)؛ «تحلیلی بر فعالیت‌های اقتصادی زنان روستایی (مطالعه موردی: منطقه برآن - شهرستان اصفهان)»، مجله‌ی جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی، سال ۲۰، شماره‌ی ۳۴، صص ۱۰۴-۸۷.

هاشمی داران. حسن، ساریخانی، ناهید و ابراهیمی لویه، عادل، (۱۳۷۸)؛ «پنج مقاله در باب نیروی انسانی در بخش کشاورزی»، موسسه‌ی پژوهش‌های برنامه‌ریزی و اقتصاد کشاورزی.

یاسوری، مجید، (۱۳۸۶)، «مقدمه‌ای بر اقتصاد روستایی با تاکید بر بخش کشاورزی»، موسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی (به نشر).

مرکز آمار ایران، (۱۳۸۵)؛ «شناسنامه آبادی‌های کشور- شهرستان آمل».

مرکز آمار ایران، (۱۳۸۸)؛ «هزینه- درآمد خانوارهای روستایی استان مازندران در سال ۱۳۸۷».

مرکز بهداشت و درمان شهرستان آمل، (۱۳۸۸)، «آمار جمعیت روستاهای مورد مطالعه».

مرکز خدمات کشاورزی نظام‌آباد، (۱۳۸۸)؛ «سطح زیرکشت محصولات کشاورزی روستاهای منطقه در سال زراعی ۸۸-۱۳۸۷».

مطیعی لنگرودی، سیدحسن، (۱۳۸۲)، «برنامه ریزی روستایی با تاکید بر ایران»، انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.

مهدوی، مسعود، (۱۳۸۳)، «مقدمه‌ای بر جغرافیای روستایی ایران (شناخت مسایل جغرافیایی روستاها)»، انتشارات سمت.